

- ⁶⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 355.
- ⁶⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 86-87 зв.
- ⁶⁶ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2003. — № 1. — С 63-64.
- ⁶⁷ Там само. — С 64.
- ⁶⁸ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 5. — Арк. 209-210.
- ⁶⁹ Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 156.
- ⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. — С. 564.
- ⁷¹ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 88-89 зв.
- ⁷² Палли Х. Э. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701-1704. — Таллин, 1966. — С. 113-116; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 50; История Северной войны. 1700—1721. — М., 1987. — С. 46, 49; Карлсон О. Карл XII. — Трелеборг, 2002. — С. 22, 24; Englund P. Połtawa. — Gdańsk, 2003. — S. 27; Беспалов А. Сподвижники Карла XII. — М., 2003. — С. 79.
- ⁷³ Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 163; Желябужский И. Дневные записки // Рождение империи. — М., 1997. — С. 326; Борисенко В. И. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. — К., 1998. — С 279; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 90.
- ⁷⁴ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 98-101 зв. В копії листа помилково передана дата отримання Мазепою листа від Головіна — 1 листопада, адже битва відбулася 19 числа.
- ⁷⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 104-107.
- ⁷⁶ Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 11-12; Письма и бумаги императора Петра Великаго. — С. 415—417; Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны (начало Малой войны — зима 1700-1701 года) // Московский областной педагогический институт им. Н. К. Крупской. Ученые записки. — Т. LXXIV, 1958. — Труды кафедры истории СССР. — Вып. 5. — С. 186-189, 199-200, 202-204, 219; Палли Х. Э. Указ. соч. — С. 123; Літопис Самовидця. — С. 164; Борисенко В. Й. Зазн. праця. — С. 279; Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Наук. зб. — К., 1999. — С 104-110; Сокирко О. Назв. праця. — С 249-251; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 145.
- ⁷⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С 101.

Микола Петров

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ XV-XVIII СТ. — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Вивчення історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. базується на джерельній основі різних типів. Найбільш вагому роль у ній відіграють писемні джерела. Виходячи з їх родовидових принципів, зауважимо, що особливу цінність становлять джерела особового походження, зокрема, записки іноземців. До числа останніх відносяться щоденники, мемуари, хроніки, літописи, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти тощо. В них автори викладали різноманітні свідчення про життя місцевого населення, зокрема, Кам'янця-Подільського — одного з найвідоміших тогочасних українських міст, яке виникло на рубежі XII—XIII ст.¹

Писемні джерела засвідчують, що до початку 30-х рр. XV ст. Кам'янець виступав головним містом Подільського князівства у складі Великого князівства Литовського, а з 1434 і до 1672 рр. — центром однойменного воеводства, кам'янецького староства й повіту під владою Польщі. З 1672 по 1699 рр. Кам'янець слугував столицею кам'янецького ейялету у складі Османської імперії. З 1699 р. місто знову потрапило до володінь Польщі й перебувало під її зверхністю до 1793 р. Як важливий адміністративний осередок, оборонний форпост, центр ремесел, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, культури та релігійного життя України, місто неодноразово привертало до себе увагу іноземців, котрі залишили про нього різноманітні свідчення. В різний час до записок іноземців зверталися такі дослідники, як: Ю. Сіцинський², В. Сочинський³, Ф. Кірик⁴, П. Борек⁵, І. Сварник⁶, Д. Наливайко⁷, Д. Колодзейчик⁸, Ю. Мицик⁹, О. Дячко¹⁰, О. Калашников¹¹, Н. Щавелева¹² та ін. Однак до сьогодні порушена нами тема не знайшла належного висвітлення в історіографії.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати Кам'янець протягом XV-XVIII ст., доречно назвати: посла Франції, Англії і Бургундії Жільбера де-Лянуа (1386-1462); польських хроністів Яна Длугоша (XV ст.), Мартина Кромера та Мацея Стрийковського (XVI ст.); французького дослідника і археолога Блез де Віженера, італійців Джованно Ботеро та Алессандро Гваньїні (70-ті рр. XVI ст.); посла австрійського цісаря Рудольфа II до українських козаків Еріха Лясоту (кінець XVI ст.); московського мандрівника

і релігійного дяча Трифона Коробейникова (кінець XVI ст.); посла Леопольда I в Москві А. Майерберга (50-60-ті рр. XVII ст.); турецького мандрівника Евлію Челебі (50-ті рр. XVII ст.); фрізького дворянина Ульріха фон Вердума (початок 70-х рр. XVII ст.); турецького чауша Ельхаджа Мехмеда (70-ті рр. XVII ст.); ірландського ученого-медика Бернарда О'Коннора (особистий лікар англійського посла у Польщі лорда Рочестера — 90-ті рр. XVII ст.); англійського військового інженера Архібальда Гловера (початок XVIII ст.); французького художника Ж. Мюнца (80-ті рр. XVIII ст.); голландського військового інженера Ф. Деволана (початок 90-х рр. XVIII ст.) та інших.

Звертаючись до щоденників, листів та окремих книг названих осіб, зауважимо, що кожний із них залишив цінні, хоча і фрагментарні, описи міст, містечок та сіл Поділля, інформацію про його багатющу фауну і флору; побут, традиції, культурне, сімейне і релігійне життя населення, зокрема, Кам'янця. Так, посол Жільбер де Лянуа побував в Україні у 1412 та 1421 рр. Під час останньої поїздки він відвідав Львів, Белз, Луцьк, Крем'янець, Кам'янець, Білгород і Кафу, тобто ті міста, що знаходилися на так званому Татарському торговельному шляху, який вів зі Львова через Кам'янець до Кафи¹³. Жільбер відмічав, що всі вони знаходилися «на Русі», а щодо Кам'янця, то найбільше послу прийшлося до вподоби його географічне розташування. Посол зауважував також, що тут він «знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда», котрий пишно його приймав, дав йому прекрасні подарунки, харчі і гарні обіди¹⁴.

З 30-х рр. XV ст. Кам'янець потрапив під владу Польського королівства. Місто виконувало функції воєводського центру, осередку повіту і староства, оборонного та релігійного форпосту краю. Цей фактор і привернув увагу хроніста Яна Длугоша. У своїй першій книзі «Анналів» він засвідчував досить вдале розташування Кам'янця на півострові, бо р. Смотрич оточувала його таким чином, що, протікаючи в глибокому каньйоні, робила місто неприступним. Хроніст відносив Кам'янець до числа найважливіших економічних і релігійних осередків Польщі, а також її оборонних форпостів. Замість мурів і укріплень по периметру місто мало високі скелі і широкий каньйон. Доступ до нього був обмежений: лише з боку замку (логічно через міст — М. 77.) та з півдня — через ворота («Jeden tylko do miasta istnieje dostęp z zamku i od strony południowej»)¹⁵. Назву воріт автор не вказує. Не виключено, що саме на їх місці на початку XVI ст. була зведена кам'яна Руська брама. Другою складовою топографічною одиницею Кам'янця виступав замок, який височів над містом із заходу. В другій половині XV ст., незважаючи на свої

Мал. 1. Схематичний план м. Кракова XVI ст. за М. Кромером

дерев'яні укріплення, замок «wprawiał wszystkich w podziw»¹⁶. Як торговельний осередок, місто було «багатим на мед, віск і худобу»¹⁷.

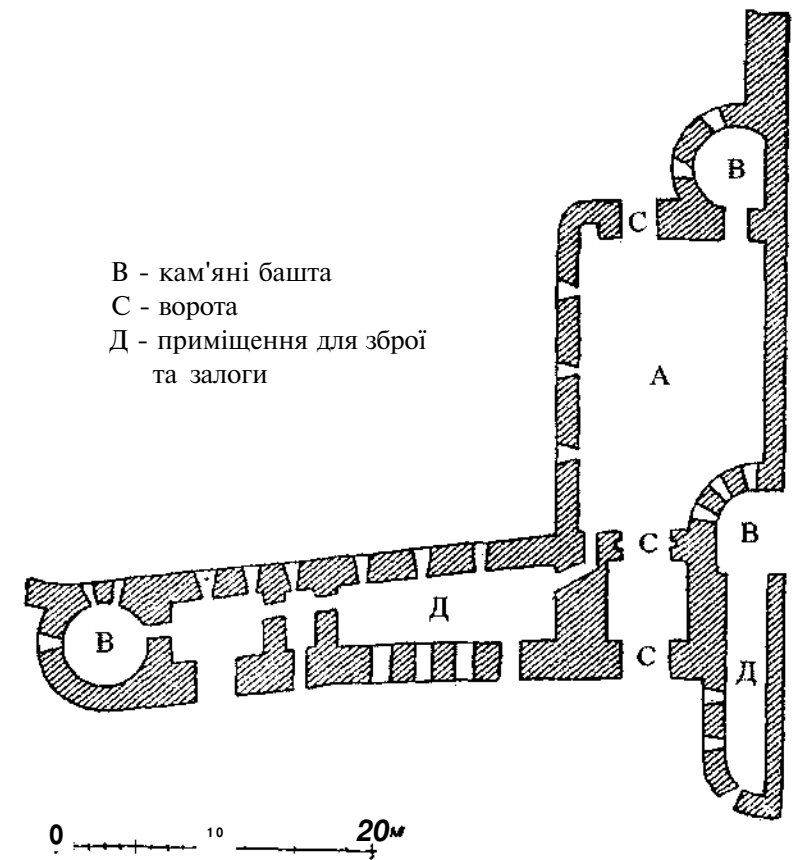
Фрагментарні свідчення про Кам'янець залишив хроніст Марцин Кромер, який написав 30 книг «Про походження і діяльність польського народу», надруковані у Кракові у 1611 р. Звертаючи увагу на столицю Подільського воєводства, автор навів географічні координати її розташування: «na Podolu, pod 49° dlużosci i 48°30' szerokości, leży Kamieniec, miasto z zamkiem, wspaniale zabezpieczone, tak swym naturalnym położeniem, jak i dzięki praco człowieka. Ma i ono swojego biskupa»¹⁸. Місто виступало центром Подільського воєводства, у якому засідав сеймик¹⁹. Говорив М. Кромер і про кам'янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, яка на той час потрапила до рук вірмен. На його думку, «na Podolu Ormianie trudniósy sie handlem». Автор хроніки подав і схематичний тогочасний план Кракова (мал. 1), який слугує чудовим зразком для порівняльного вивчення просторової локації та історико-топографічної еволюції Кам'янця-Подільського на основі не лише місцевих, а і західноєвропейських містобудівних норм, які він відтворює.

Цікаві відомості про Поділля і Кам'янець залишив французький дослідник та археолог Блез де Віженер, який відвідав край на початку 70-х рр. XVI ст. Він підкреслював, що воно слугувало немовби «коридо-

ром для татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину, і навіть Польщу»; констатував, що в краї — «головне місто Кам'янець», яке досить добре вписалося в місцевий ландшафт. У ньому є «кафедра єпископа; місто це скоріше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самому кордоні з нею»²⁰.

Невелику інформацію про місто виявляємо в записах італійця Джованно Ботеро, який у 1573 р. був секретарем польського короля Генріха Валуа. Із багатьох його праць особливу увагу привертають «Універсальні реляції» (Рим, 1591-1592). У їх першому розділі «Космографія, тобто опис частин світу» говорилося про «місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні стіни та вали, що вважаються неприступними»²¹. Він слушно засвідчив той факт, що місто в той час було відомим торговельним центром у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом, а міжнародна торгівля зосереджувалася переважно в «руках вірмен, які торгували в тому місті (Львові — М. П.) і в Кам'янці та інших менших містах, що знаходяться поблизу»²². У ньому, як зауважував венеціанець, «знаходилося і католицьке єпископство, яке підпорядковувалося львівському архієпископу»²³.

Топографія Кам'янця та його містобудівна історія захоплювала і М. Стрийковського, автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі». Підтримуючи думку Я. Длугоша, М. Стрийковський стверджував, що Кам'янець складався з двох історико-територіальних частин: міста та замку, а його назва походила від кам'яного півострова, на якому розташовувалося місто. «Wkoło niego jest przepcor przyrodzony bardze a przykro głębokі, — писав він, — przez ktygu Smotrycz rzeka plynac, miasto oblewa, z obydwu stron zasiK wkoło skały kamieniste bardzo przykre jako uciosane»²⁴. Від замку до міста вела одна брама через міст (Замковий), а друга знаходилася в каньйоні р. Смотрич і була мурованою (очевидно, Руська). Вона складалася власне із барбакану (мал. 2), стін і башт (мал. 3), які «miKdzy skalami zmurowane»²⁵, і повністю перекривала каньйон як з боку міста, так і з боку старої Хотинської дороги, що тягнулася в каньйоні Довжоцького струмка. Замок локалізувався на мисі і формувався з кам'яних башт та кам'яних стін²⁶. Літописець стверджував, що «miasto w lepszym miejscu» знаходилося, аніж замок. Окрім топографічних відомостей про нього М. Стрийковський виклав і свою версію щодо започаткування Кам'янця. Він схильний був вважати, що місто збудували литовські князі, посилаючись при цьому на досить поширену ще в той час легенду. Суть її полягає в тому, що начебто литовські князі Коріатовичі (племінники Ольгерда), перебуваючи на полюванні «w Podolskiej ziemi, tam Kamieniec obronny i miescem, i skala zalouyli»²⁷.

Мал.2. Схема барбакану (А) в Руській брамі за Т. Будянською

Мал.3. Руська брама XV—XVIII ст. Фото М. Петрова. 1980 р.

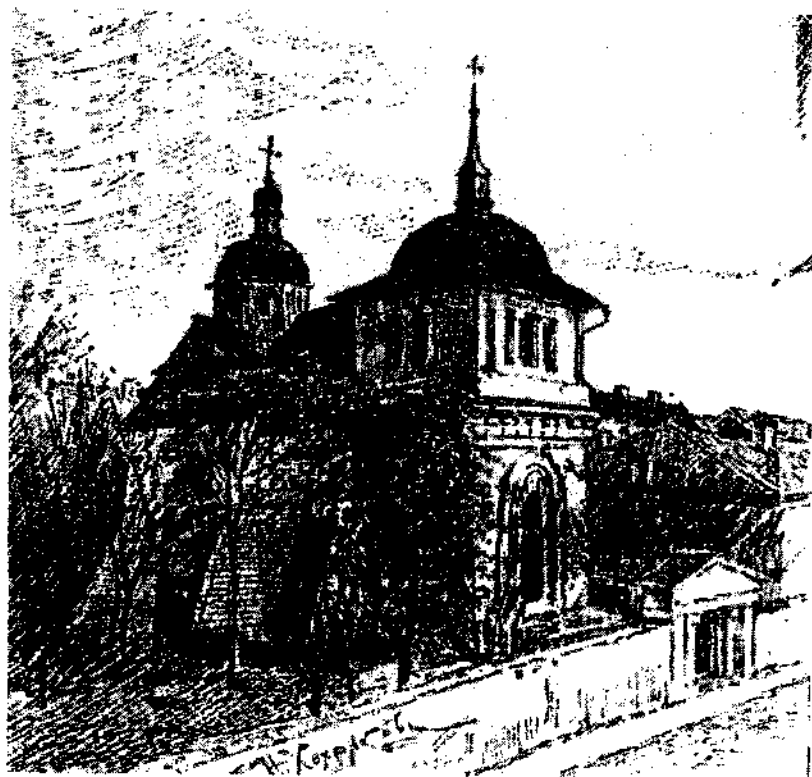
Подає автор й відомості про перебування на Поділлі у 1448 р. польського короля Казимира Ягеллончика, котрий посприяв реконструкції «twierdze drzewianej w Kamieńcu»²⁸. Інформація М. Стрийковського про дерев'яний замок досить цінна, оскільки вона повністю розвінчує безпідставну в джерельному відношенні псевдоідею архітекторів Євгенія та Ольги Пламєницьких про те, що немовби кам'янецький замок існував ще в II ст. н. е. як кам'яне укріплення римлян²⁹. Зауважимо, що це чиста нісенітниця, бо дерев'яні замкові конструкції були зведені лише у другій половині XIV ст. і переважали до кінця XV — початку XVI ст.³⁰ Свідченням цьому слугує опис кам'янецького замку 1494 р.³¹ та дослідження польського історика архітектури В. Гуергуїна. Останній доводить, що значну реконструкцію кам'янецького замку з дерев'яного на кам'яний було проведено лише у 1513 р.³², а з 1544 р. він повністю став кам'яним³³. Згадав М. Стрийковський і про напади татар на Поділля, в результаті одного з яких у 1468 р. вони сплюндрували околиці Кам'янця, Житомира, Володимира³⁴ та інших українських міст. Автор хроніки місто над Смотричем характеризував важливим міжнародним торговельним осередком, через який гостинець з Європи тягнувся «do Kilijej i Bialgogodu, zamków tureckich»³⁵.

Іноземців цікавили й питання чисельності мешканців Кам'янця наприкінці XVI ст. Зокрема, за свідченнями вірменина С. Баронча, у 1566 р. вірмени начебто мали у ньому 900 будинків³⁶. Звичайно, ця інформація є явним перебільшенням. Ми повністю підтримуємо думку Я. Дашкевича про те, що названа кількість будинків не відповідала реаліям життя, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. зафіксувала у Кам'янці лише 645 житлових споруд³⁷. Із значним перебільшенням наводяться і свідчення про кількість вірменських будинків в місті (400) у 1586 р. вірменським мандрівником Пірзадо Кафаєнці³⁸. Ближче до істини щодо чисельності вірменських сімей підійшов венеціанський посол Ієронімо Ліппомано, який стверджував, що в Кам'янці у 1575 р. мешкало 300 вірменських сімей³⁹. Вважаємо, що вірменське населення в той час становило майже третину міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до об'єктивної. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)⁴⁰, третя частина яких належала вірменам.

Важливі відомості про топографію Кам'янця подав італієць Алессандро Гваньїні в праці «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578). Виходець з міста Верони, він разом з батьком під час Лівонської війни прибув до Польщі. Всі подальші роки його життя і творчості, як зауважує О. Дячок, тісно були пов'язані з цією державою⁴¹. Він перебував на

військовій службі у польських королів Стефана Баторія і Сигізмунда III, відвідував Кам'янець. А. Гваньїні, як і його попередники-хроністи, зауважував, що «Kamieniec... między twardymi i opoczystymi skalami zbudowane leżące, bramy tylko dwie ma», «Сам замок добре споряджений муrom, баштами і вогнепальною зброєю»⁴². Природний ландшафт при локалізації міста сприяв тому, що при тодішніх засобах облоги міст взяти Кам'янець було досить важко: «Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Його обтікає довкола ріка Смотрич. Вона так оточує місто, що будинків, навіть високих, не видно, тільки ледве можна побачити їхні дахи»⁴³. Виходячи з цих міркувань, італієць зауважував, що місто неодноразово намагалися захопити турки, волохи і татари, однак не змогли. Вони «po kilka lat tam leżawszy [sic!], z wielka porażka i sromotą nazad odciągać musieli»⁴⁴.

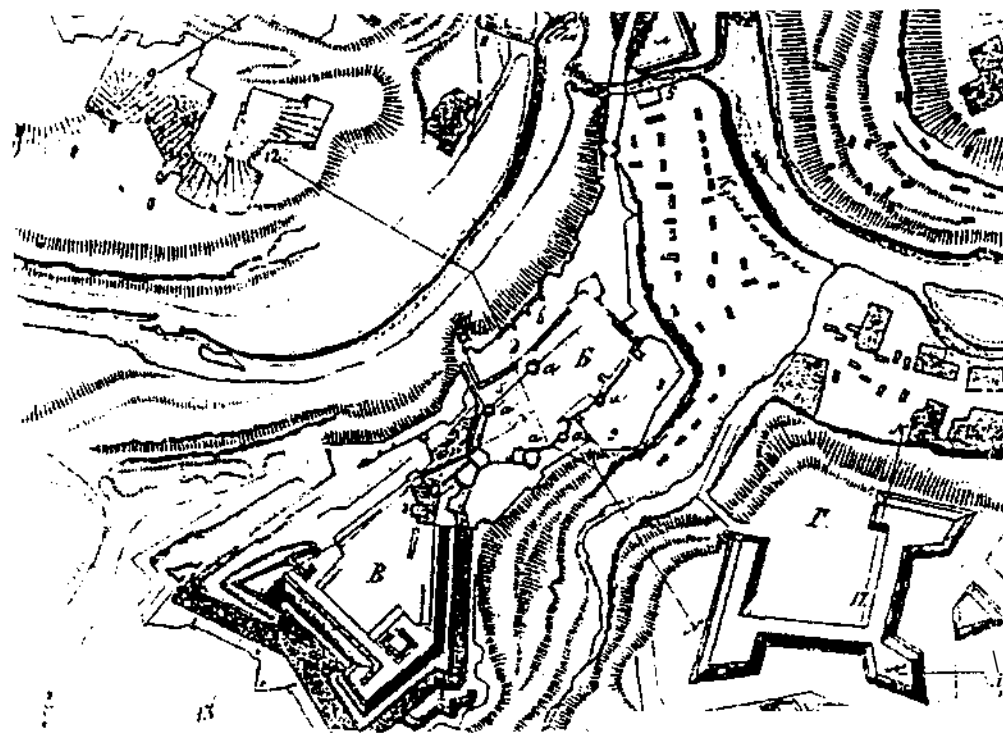
Цінна інформація про Кам'янець зосереджена і в записках Трифона Коробейникова, який побував у ньому в 1593 р. По-перше, він здійснив топографічний опис твердині, а по-друге, засвідчив рівень його торговельного розвитку та релігійного життя. Автор порівнював розташування міста з Можайськом: «Кам'янець, місто кам'яне як і Можайськ, стоїть на кам'яному острові; під ним річка, подібна до Яузи, а від того міста пішла вона між двох кам'яних гір; а береги в неї високі, камінь синій-синій і скеля. І обійшла та річка (Смотрич. — М. П.) навколо кам'яної гори і тут же повернулася до кам'яного міста, дещо знову не зійшлася, лишесажнів з 30 і повернулася між гір. На тому острові стоїть посад (місто. — М. П.) і торг»⁴⁵. На основі свідчень Т. Коробейникова з'ясуємо, що Кам'янець складався власне з міста і замку, які сполучалися між собою мостом («На тому місці, де та річка (Смотрич. — М. П.) зійшлася, від замку до того острова, який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах»). Свідчень про аркові конструкції мосту в автора не існує. Крім того, Т. Коробейников стверджував, що навколо міста в той час не було й укріплень: «А стіни навколо посаду немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10»⁴⁶. Цей факт підтверджує і «Кам'янецька хроніка», на сторінках якої під 1567 р. зафіксовано, що «католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатьом це було не до душі, адже робота була розпочата велика й важка»⁴⁷. Т. Коробейников зазначав також, що «місто було людним і мало торги добрі». До нього вело двоє воріт — Руські і Польські⁴⁸. За свідченнями московського мандрівника, в межах міста функціонувало чимало православних храмів (Івана Предтечі, св. Трійці, св. Петра (мал. 4), Преображення Спаса, Різдва Христового, архангела Михайла, св. Онуфрія), священникам яких він давав милости-

Мал.4. Храм св. Петра і Павла XVI-XIX ст. Художник Н. Хохряков. Кінець XIX ст.

ню. Зокрема, «в Подільській землі в Кам'янці Подільському до церкви Різдва Івана Предтечі протопопу Василю дано заздравну милостиню від царя 2 злотих; біля тієї ж церкви жебракам золотий і церковним дячкам 5 алтин і 5 грошей; до Соборної церкви св. Трійці попу Климентію 2 злотих і диякону Михайлу золотий; до церкви Архангела Михайла попу Івану золотий; до церкви його величності отця Онуфрія дано золотий предтеченському протопопу Василю, тому що в тієї церкви попа немає, а служить в тій церкві, сказав він же, протопіп Василь»⁴⁹, і т. д. Із записок Т. Коробейникова дізнаємося і про основні пункти одного із торговельних шляхів, який тягнувся з Москви до Туреччини і навпаки. Зокрема, московський паломник у 1593 р. з Москви до Царгороду їхав таким маршрутом: Москва — Смоленськ — Мінськ — Слуцьк — Турів — Кам'янець-Подільський — Ясси і далі — пониззя Дунаю⁵⁰.

Важливі свідчення про місто залишив нам Еріх Лясота, який відвідав його у 1594 р. До нього він їхав зі Львова. Е. Лясота писав, що «в місті є єпископська кафедра, воєводство, каштелянія і староство. Лежить

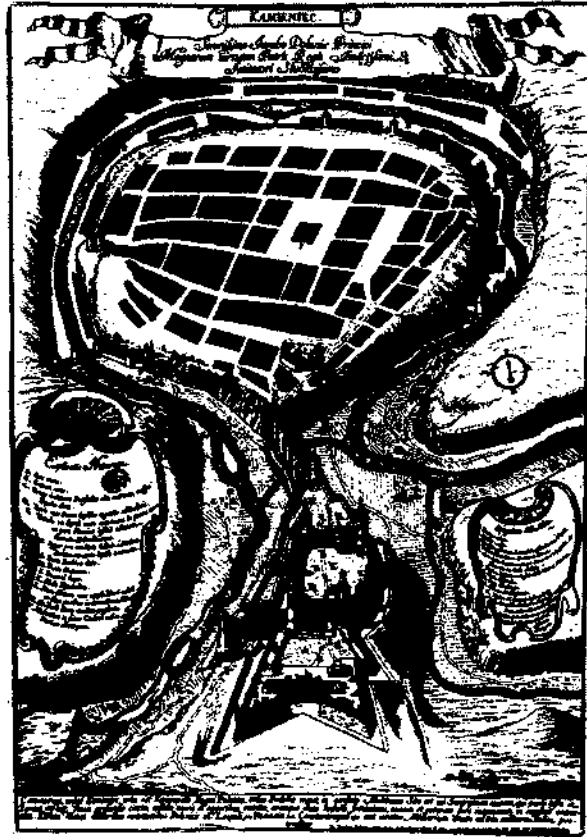

Мал.5. В - Новий замок; Б - Старий замок. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1794 р.

ноно в місцевості добре укріпленій самою природою, з яким не може (рівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту»⁵¹.

Якщо попередні автори в своїх описах більше уваги приділяли топографії міста і його ролі як важливого торговельного осередку, то Евлія Челебі (1657 р.) зосередився на характеристиці кам'янецького замку. Автор відмічав, що «це надійний і могутній замок зі стінами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою і рівних йому нема не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Германських»⁵². Він мав ще легкий та великий опорний пункт — Новий замок (мал. 5), який його прикривав. Е. Челебі повідомляє, що у свій час місто і замок брав в облогу навіть Абаза-паша (1633 р.): «Сімдесят днів він тримав в облозі місто, однак не досягнувши успіху, безславно повернувся до Сілістри»⁵³.

Про Кам'янець у 1661 р. писав і посол цісаря Леопольда I при московському дворі А. Майєрбег. Він відмічав, що на Поділлі особливо «відзначається місто Кам'янець (Camenica), побудоване на високій горі. Воно, на думку деяких — старовинна Клепідава, знамените більше своєю

Мал.6. Малюнок Кам'янця-Подільського. Рим, 1684 р. Художник Я. де Рубейс

місцевістю, аніж своїми укріпленнями»⁵⁴. Популярність Кам'янця серед європейської громадськості у другій половині XVII ст. сприяла тому, що в різних державах Європи почали з'являтися гравюри міста з його дещо фантастичним зображенням та розплануванням. Одну з них відтворює мал. 6. До числа названої серії гравюр відноситься і та, котру опублікував видавець Сіріс (мал. 7). Її вивчав польський дослідник Я. Нубійський⁵⁵, який досить мотивовано доводить, що зображення замку на гравюрі неправдоподібне, оскільки автор його ніколи не бачив. Уважний читач, який знайомий з архітектурою кам'янецького замку (мал. 8), зразу ж помітить, що рельєф мису на малюнку 7, де знаходиться замок, зовсім спотворений, а сам мис виступає немовби у формі острова, обмеженого з усіх боків водою. Насправді ж замок знаходиться на мису у формі гостроверхого трикутника, який з півдня і півночі утворюється Довжоцьким і Зіньковецьким струмками, зі сходу омивається р. Смотрич, а з заходу обмежувався ровом. Крім того, рисувальник фантастично відтворив і зоб-

Мал.7. Фантастичний малюнок кам'янецького замку XVII ст. Художник невідомий

Мал.8. Кам'янецький замок кінця XIX ст. Художник А. Зубельников

раження замкових башт та стін, котрі не відповідали реальному архітектурному образу замку XVI-XVIII ст., основна частина якого збереглася до наших днів. Не виключено, що спотворений малюнок 7 слугував своєрідним «зразком» Є. Пламницькій для фальсифікації (при реконструкції) завершень таких замкових башт як «Рожанка» (мал. 9) і «Тенчинська» (мал. 10), які досить критично сприйняті українськими та польськими дослідниками⁵⁶.

Інший гість, який відвідав Кам'янець у 1672 р., Ульріх фон Вердум описав місто більш детально. Причому, він торкався не лише його укріплень, а й етнічного складу населення, питань «націотопографії» тощо. Він зауважував, що Кам'янець — «це столиця Поділля, а назва його по-німецьки означає 'Podolisches Steinhaus'». Стоїть це місто на скелі, яку омиває ріка Смотрич, і лише на південному заході ця скеля з'єднується з другою, на якій стоїть фортеця: «Через цей відріг скелі пробито канал, так що тепер ріку пустили навколо. Вона тече з Волині повз місто, яке також називається Смотричем, а милею нижче від Кам'янця, біля містечка Жванця, впадає у Дністер, який давні історики називали Тірасом»⁵⁷. Над згаданим каналом «зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім інших склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту. Темніє в очах, коли дивитися з цього мосту вниз на ріку»⁵⁸. Далі мандрівник зауважував, що «замок зі сходу, півдня й півночі має природний захист у формі стрімких і високих скель, на яких він височіє, а з боків, окрім того, добре укріплений мурами й вежами. Західний бік лежить при великій рівній височині. Тут його укріплено майже на сучасному рівні ровами, валами та іншими земляними спорудами, але ці фортифікації погано збудовані, і їх при атаці за всіма правилами' воєнного мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця (Новий замок. — *М. П.*) скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто». Вивчивши локалізацію Кам'янця на ландшафті, Ульріх також зазначав, що «оскільки місто має стрімкі й високі, наче мури, скелі, то йому не потрібно значних укріплень. Для нього необхідно було лише забезпечити укріпленнями три чи чотири дещо пологіші спуски»⁵⁹.

За свідченнями Ульріха фон Вердума, місто в плані «націотопографії» ділилося на три частини: південну, центральну і північну. Південна була заселена вірменами, «які мали там свій окремих ринок, ратушу, гарну церкву з дзвіницею (мал. 11) й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали русини. Вони мали великий міський дім (мал. 12) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії.

У північній частині міста, як стверджував мандрівник, мешкали поляки, які теж мали там свої костьоли, ратушу (мал. 13) й ринок»⁶⁰. Кожна міська юрисдикція мала своє окреме управління, яке щодо різних справ громад і осіб видавало необхідні рішення. Крім того, «тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх, причому так необмежено, що міг використовувати жовнірів із замку для виконання своїх вироків. Мали дві синагоги, одну в місті, другу поза ним (у передмісті Карвасари. — *М. Я.*)». «Папісти мали шість костьолів: фарний, єзуїтський, яacobінський, францисканський, Святого Мартина і ще один малий жіночий монастир (домініканок. — *М. П.*) із костьолом унизу, біля підніжжя гори. Вірмени мали лише одну церкву, зате найкращу з усіх. Русинам належало три церкви в місті: Святого Миколи, Святого Аспазія і ще третю, а також четверту на єврейському передмісті (Карвасарах. — *М. П.*), щоправда, невеличку (мал. 14). Грунти тут навколо масні й досить буйні, якби їх лише обробляти»⁶¹.

Цінні свідчення з історії міста виявляємо й в Шарля де Ля Круа (псевдонім Мадлен). Наприкінці 60-х — у 70-ті рр. він займав посаду секретаря французького посольства в Стамбулі. Найбільше уваги автор приділив облозі турками Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р., оскільки кін був свідком подій. У своєму щоденнику Шарль описав вступ турків до Кам'янця: «На завтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли у місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті»⁶². Це було, як зазначав автор, порушенням умов капітуляції: «Турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які знаходилися в центрі міста (мал. 15), а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Взяття Кам'янця означало захоплення турками всього Поділля»⁶³.

Після оволодіння містом Османська імперія приклала чимало зусиль для реконструкції його замків, оборонних укріплень, мостів, міських воріт, житлових і господарських споруд тощо. Для цього турецькою адміністрацією Кам'янця було запрошено в основному французьких інженерів. Протягом двох років місто і його фортифікації набрали рис міцного і неприступного форпосту. Хід відновлюваних робіт постійно відбивався в донесеннях та листах представників місцевого управління і військових інженерів у 1672-1673 рр. до столиці Туреччини. Частина із них опублікована А. Грабовським і дає підстави говорити про специфіку реконструкції Старого та Нового замків, міських воріт та башт, мінаретів, бастіонів⁶⁴ і т. д.

У вересні 1672 р. детальний опис Кам'янця здійснив турецький чауш Ельхадж Мехмед. Документ виявився досить скрупульозним і містить 143 сторінки. Особливо цінними для дослідника слугують демографічні і топографічні відомості писемного джерела, яке засвідчує, що в місті налічувалося в той час багато будинків, серед яких 553 дома, котрі мали власників, 351 дім, переданий у власність нової міської адміністрації і 123 плаці (грунти), котрі також перейшли у державну власність. Крім того, перепис зафіксував 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівню, фортецю, фонтан⁶⁵ і таке інше.

Війна 1672 р. між Польщею і Туреччиною посилила інтерес в Європі до України і Поділля та його центру — Кам'янця-Подільського. Так, в 1672 р. у Нюрнберзі було видано навіть анонімний «Загальний та ґрунтовний опис Польського королівства і особливо Поділля та Кам'янця»⁶⁶. Дещо пізніше (1691 р.) у Франції побачила світ книга Н. де Фера «Вигляд міста Кам'янця-Подільського»⁶⁷, де найбільша увага звернута на опис міста-фортеці і поміщена його гравюра. В часи перебування Кам'янця у складі Османської імперії його відвідував ірландський вчений Бернанд О'Коннор⁶⁸. Він залишив цікаву інформацію про замок і місто у двотомній книзі «Історія Польщі», опублікованій в Лондоні у 1698 р. Щодо першого історико-топографічного об'єкту, то професор медицини Кембріджа писав, що «міцний замок збудований на скелі, яка підноситься над містом», а «місто добре захищене як природою, так і руками людини. Його вулиці добре вимощені і відділені канавами від будівель»⁶⁹. Іноземець зауважував, що Кам'янець — «велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає арцибіскупу Львова. Воно зазнало страшної пожежі у 1669 р. і було захоплене турками у 1672 р., під владою яких перебуває й досі»⁷⁰. Ірландця цікавили й питання політичного характеру. Він зауважував, що Польща неодноразово намагалася повернути собі Поділля від Туреччини і організовувала з цього приводу не одну військову спробу. Так, коли у 1687 р. Кам'янець взяв «в облогу генерал козаків Могила, то поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії». У 1688 р. місто ще раз потрапило в облогу поляків, які наступного року розпочали навіть його штурм, «та цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було»⁷¹.

В першій половині XVIII ст. інформація про Кам'янець в писемних джерелах іноземців збереглася фрагментарно. В основному її залишали військовики. І це не випадково. Адже після 1699 р. залага Туреччини залишила місто сплюндрованим, про що засвідчує опис Кам'янця 1700 р., проведений спеціальною комісією від польського короля. В джерелі кон-

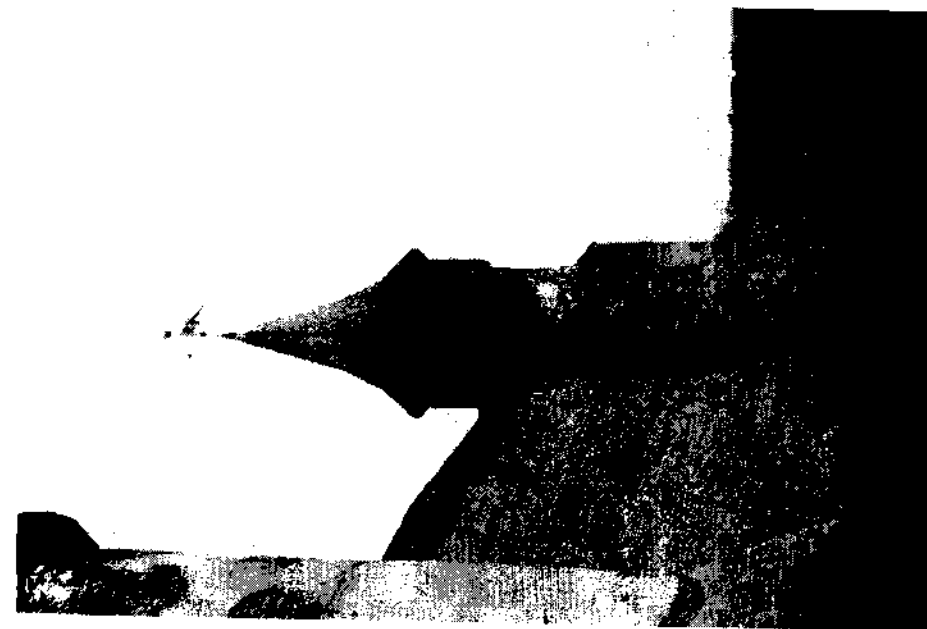
статується, що від 1500 будівель в місті, які існували до початку 70-х рр. XVII ст., на кінець століття уцілілими залишилося лише 100⁷². Уряд Речі Посполитої домагався і надалі мати Кам'янець у якості добре укріпленого форпосту на південно-східному кордоні. У зв'язку з цим вже з перших років XVIII ст. до міста направлялися військові спеціалісти для відновлення його фортифікацій, а частково і міської забудови. Причому, протягом 1704—1706 рр. зміцненням фортифікацій керували майор коронної артилерії Архібальд Гловер (з Англії) та Кароль Крузер (з Голландії), з 1706 до 1720-х рр. реконструкцією кам'янецьких укріплень займався в основному А. Гловер. Збереглися його листи до великого гетьмана коронного Адама Синявського, на основі яких частково можна відтворити характер відбудовчих робіт в місті та у замку. Насамперед зауважимо, що відновлювальна діяльність фортифікаторів проходила досить повільно через брак коштів, за рахунок яких наймалися на зведення укріплень ремісники різних професій, їх помічники, а також жовніри. З приводу цього А. Гловер у 1710 р. писав, що «*żołnierzów bez zarplaty trudno do roboty przymusić, aby z tego nie urosła okasyja do desertowania*»⁷³. Однак, незважаючи на різноманітні труднощі, значна частина робіт була проведена. Насамперед, протягом 1710-1715 рр. у Новому замку вдалося поглибити фосси, для чого ламалася скеля і зводилися контрескарпи. Інженери зуміли звести новий міст, який з'єднував Новий замок з Старим, здійснити перекриття дахів на окремих замкових баштах (Студенній, Папській та ін.), збудувати окремі приміщення для офіцерів і ремісників в замку, виставити в певних місцях палісади тощо. Значної реконструкції зазнали Замковий міст, Польська і Руська брами, Кушнірська башта (мал. 16), Турецькі бастіони (Кармелітський шанець). В той час було зведено нову батарею в честь св. Богородиці, кам'яну стіну над Руською брамою, споруджено нову батарею над Карвасарами⁷⁴ тощо. Великих змін у зведенні фортифікацій та проведенні різних містобудівних заходів місто зазнало й у 30-40-ті рр. XVIII ст.

З другої половини століття цінну інформацію про різні аспекти життя Кам'янця залишили поляк за походженням Жан Н. Сідловський, французький художник Ж. Мюнц, голландський військовий інженер Ф. Деволан, німець К. Феєрабенд та інші. Щодо Ф. Деволана, то його записки про Кам'янець з'являються у збірці «План укріплень Кам'янця» (друга половина XVIII ст.), де досить схематизовано, на думку П. Ричкона, відтворено замковий комплекс та міську забудову⁷⁵. План доповнено розгорнутими «примітками» Жана Н. Сідловського, який частково здійснив опис міста та його фортифікації. Зокрема, названий автор підкреслював, що «природа створила це місто незвичайним і дуже надійним чином,

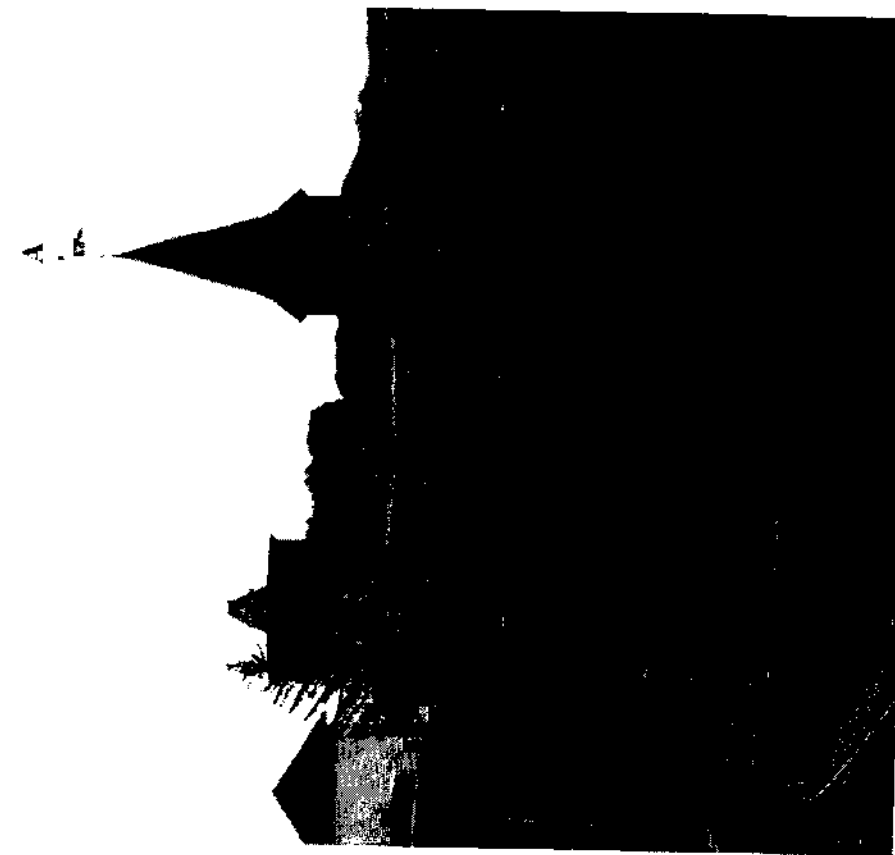
одначе людина скористалася з цього дуже недостатньо, подібно тому, як малодосвідчений гофмейстер не здатний розвинути природних здібностей свого молодого пана. Що стосується міста, як головного об'єкта: довкола воно оточене крутими скелями 4–5-6 кластерів від Польської до Руської брами... Річка Смогрич тече таким чином, що вся фортеця цілковито від неї залежить, і неможливо знайти засобу, щоб щось зробити з цим природним урвищем, а тому виглядає все це дуже неприступною фортецею для оволодіння». Однак, зауважує автор, військове мистецтво «облоги міст та нові можливості вогнепальної зброї на кінець XVIII ст. вже значно перевершили потенційну оборону цієї твердині».⁷⁶

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Ж. Мюнца, який на початку 80-х рр. XVIII ст. відвідав Кам'янець, здійснив його топографічний опис та залишив два малюнки. Насамперед, художника вражала неповторність локалізації міста на місцевості, а також вдале розташування його оборонних укріплень. Особливу роль в містобудівній історії Старого міста та його замків, на його думку, відіграла р. Смотрич. Вона знаходилася в глибокому каньйоні, ширина якого досягала від 150 до 250 стоп. Автор зауважував, що до міста вело дві брами. Одна з них — головна, знаходилася в глибокому каньйоні з північного боку міста (Польська брама), друга — з півдня (Руська брама), до якої вела стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до Старого міста можна було потрапити і з боку замку через Замковий міст. Окрім топографічного опису, Ж. Мюнц залишив і два малюнки Кам'янця — Руську браму та краєвид південно-східної частини Старого міста⁷⁷. Сьогодні — це безцінні іконографічні джерела для дослідження історико-архітектурного образу міста XVIII ст.

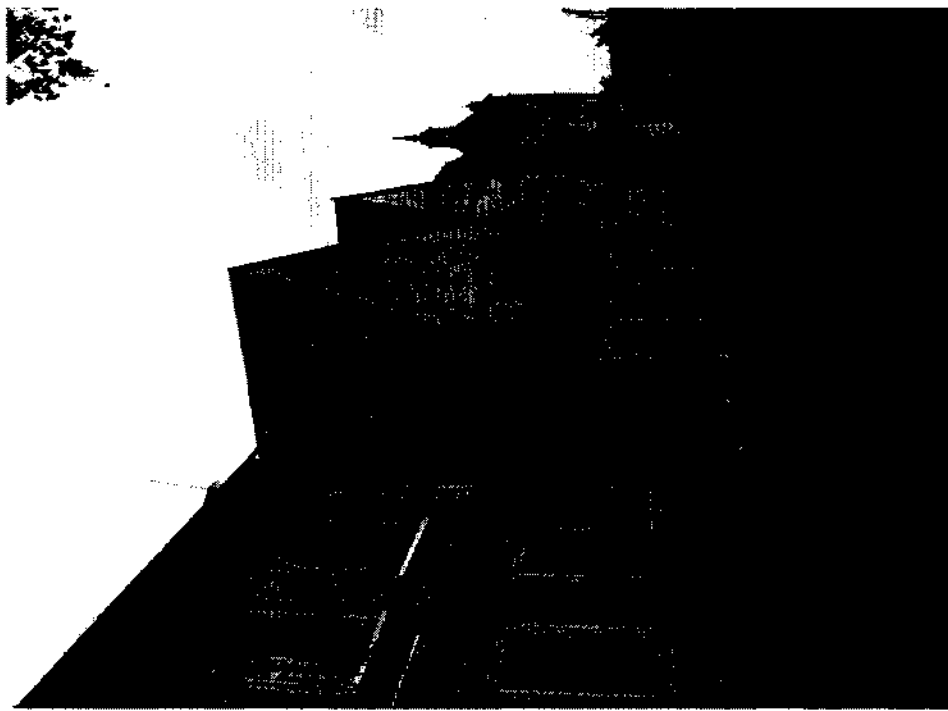
Привертають увагу в контексті теми нашого дослідження і нотатки Ф. Деволана. Як талановитого військового інженера і гідротехніка, його було запрошено з Голландії на російську службу у 1787 р., де він отримав чин інженера-майора. За його проектами і під безпосереднім керівництвом будувалися десятки фортець та міст, серед них Одеса, Тираспіль, Григоріопіль та інші. Весною 1790 р. йому було доручено підготувати і розробити під керівництвом генерала артилерії барона Меллера «систему оборони берегів Чорного моря, Криму і Дністра». А восени 1793 р., після захоплення Росією Волині і Поділля, Ф. Деволану надійшов наказ від голови військової колегії графа Салтикова «проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її укріплення та відбудови»⁷⁸. Поставлені перед ним завдання були виконані. «Протягом січня, лютого і березня 1794 р. я був зайнятий, — як писав Ф. Деволан, — проектами кордону по верхньо-

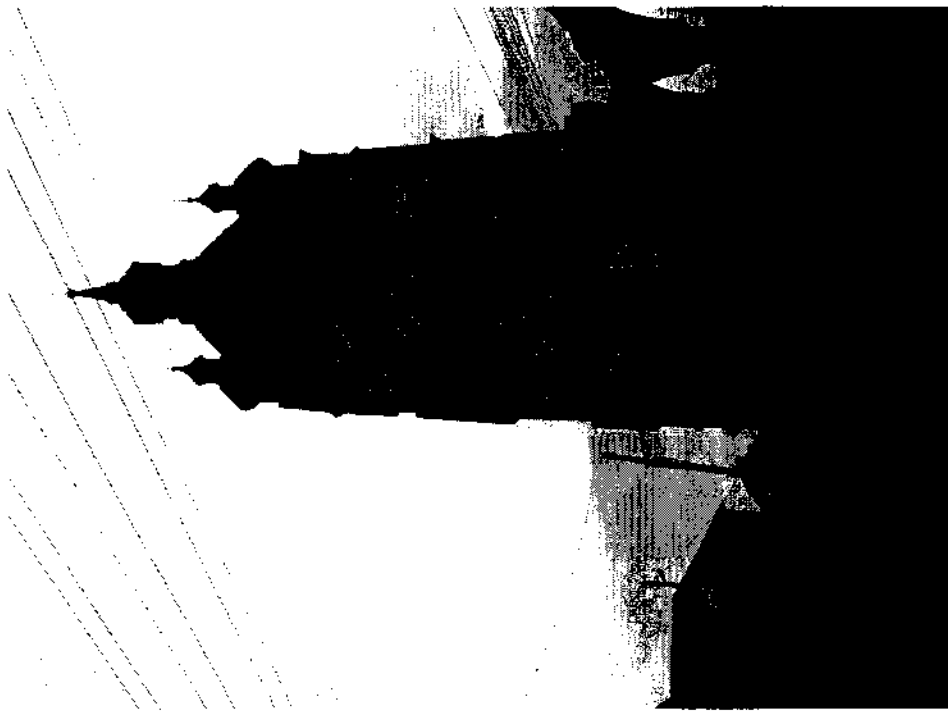
Мал.10. Башта Тенчинська XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є. Пламеницької

Мал.9. Башта «Рожанка» (А) XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є. Пламеницької

Мз .12. - ок україно 2го маїстроꝛ . XVII ст.

ст .11. - ієр- ця вієм - о кого х зм. сє. Миколи XVI ст.

Мал.13. Ратуша - ької про- - - - - ст.

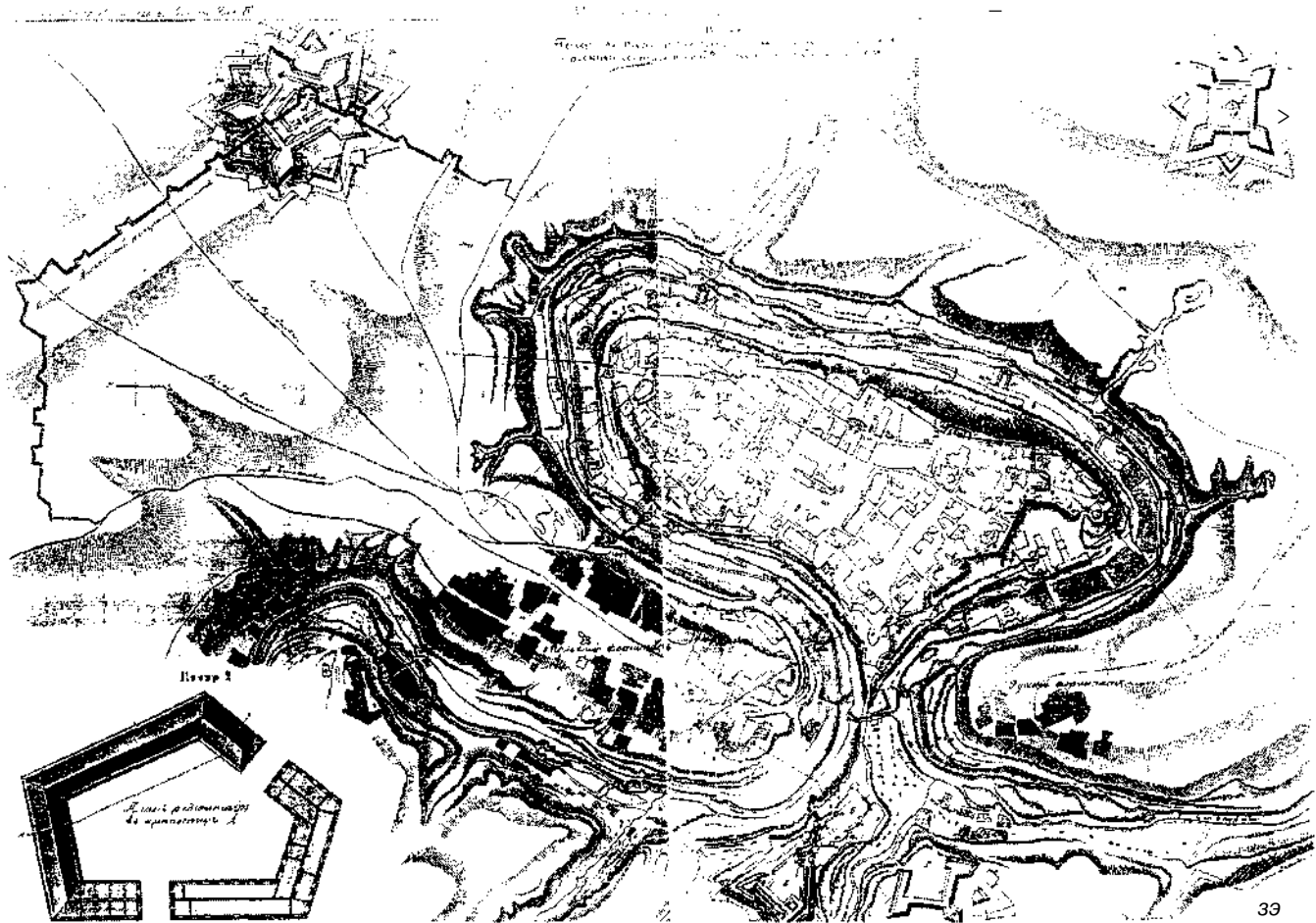
Мал.14. Христовоздвиженська церква XVIII ст. у передмісті Кам'янця-Подільського Карвасари

Мал. 15. Католицький храм св. Петра і Павла XV-XVIII та мінарет XVII ст.

Мал. 16. Кушнірська башта XVI-XVII ст.

Мал. 17. План Кам'янця-Подільського 1794 р. Автор - Ф. Деволан

му Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі були відіслані до Петербурга»⁷⁹. Значну цінність має виготовлений Ф. Деволаном план Кам'янця 1794 р. (мал. 17). Він дає підстави говорити про стан тогочасного міста в історико-архітектурному відношенні, а також дослідити різноплановані проекти його реконструкції та міських оборонних споруд на той час.

У другій половині XVIII ст. Кам'янець частково відновлює свою міжнародну торгівлю, яка була пов'язана торговельними шляхами з країнами Сходу та Заходу. Неодноразово до міста прибували купці з Туреччини, Польщі, Німеччини та Іспанії. Щодо останньої, то її купці привозили сюди дорогі вина, якими смакував у 1789 р. німецький мандрівник К. Фейерабенд⁸⁰.

Таким чином, свідчення іноземців XV-XVIII ст. про Кам'янець-Подільський, у співставленні з іншими видами джерел, сприяють досить об'єктивному відтворенню його історико-архітектурного образу та допоможуть дослідити демографічний, етнічний, соціальний, економічний і культурний стан міста, питання демографії та етнічної структури населення, еволюцію його топографії, з'ясувати місце воєводського центру Поділля в системі міст України і Східної Європи загалом.

⁷⁹Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 143-144; Винокур І., Петров М. Б. До початку історії Кам'янця-Подільського // *Mapra Mundi*. 36. наук, праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 113-135; Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // *Краєзнавство*. — 1999. — № 1-4. — С. 10-23.

⁸⁰Сецинский Е. Замковая православия церковь в Каменце // *Подольские епархиальные ведомости*. — Каменец-Подольский, 1892. — № 27-28. — С. 479-490.

⁸¹Сочинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 36-37, 53, 56, 93-94.

⁸²Kiryk F. Z dziejów różnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. — Т. 1. — Kraków, 2000. — С. 67.

⁸³Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów dziarszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // *Ibid.* — С. 159-180; Borek P. Ukraina w staropolskich dziarszowach i pamiętnikach. *Bohaterowie, fortece, tradycja*. — Kraków, 2001. — С. 152-165.

⁸⁴Ульріхфон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // *Жовтень*. — 1983. — № 9. — С. 99.

⁸⁵Наливайко Д. С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // *Укр. іст. журн.* — 1972. — № 2. — С. 132-134.

⁸⁶Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. *Ejalet Kamieniecki 1672-1699*. — Warszawa, 1994. — С. 70-71.

⁸⁷Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. — Вип. 8. — К., 1982. — С. 29-33; Его же. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 38.

⁸⁸Дячок О. Хроніст Алессандро Гваньїні // *Український археографічний щорічник*. — Вип. 8/9. — К.; Нью-Йорк, 2004. — С. 299-321.

⁸⁹Калашников В. М. Україна XVII ст. очима ірландського вченого // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 2. — С. 134-135.

¹²Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. Кн. I—VI. Текст, перевод, комментарий. — М., 2004. — С. 11-16, 69, 215, 224.

¹³Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. — Т. 1. — Krakow, 1879. — С. 54, 58, 83, 102; Котляр М. Ф. Торгівля на Україні в XIV-XV ст. // *Укр. іст. журн.* — 1973. — № 1. — С. 42.

¹⁴Сочинський В. Чужинці про Україну. — С. 78.

¹⁵Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Podolskiego / Tłum. S. Gawęda, Z. Jablonowski, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelicka. — Warszawa, 1962. — Т. 1. — С. 171.

¹⁶*Ibid.* — С. 172.

¹⁷*Ibid.* — С. 172.

¹⁸Marcin Kromer. Polska czuli o położeniu Ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. *Księgi dwie / Przegląd S. Kazikowskiego*. — Olsztyn, 1984. — С. 60.

¹⁹*Ibid.* — С. 162, 178.

²⁰Сочинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 53.

²¹Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України... — С. 32.

²²Там само. — С. 33.

²³Там само. — С. 33.

²⁴Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów... — С. 162.

²⁵*Ibid.* — С. 162.

²⁶*Ibid.* — С. 162.

²⁷Maciej Strykowski. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rucerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojaskiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani Kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. — Warszawa, 1978. — С. 257-258.

²⁸Borek P. Kamieniec Podolski. — С. 451.

²⁹Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії // *Пам'ятки України*. — 1999. — № 4. — С. 23-57; Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. — К., 2004. — С. 13-16.

³⁰Найдавніші писемні джерела про дерев'яний замок відносяться до 1374 р. Фрагменти дерево-земляних укріплень на місці, де було зведено замок у XIV ст., за археологічними свідченнями датуються кінцем XII — початком XIII ст.

³¹Грушевський М. Опис Подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева й їх доходів, споряджений при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча // *ЗНТШ*. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 1-14.

³²Guerguin B. *Zamki w Polsce*. — Warszawa, 1984. — С. 58.

³³Jrblonowski A. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Regestr wsego budowania wokrag i zewnats zamku kamienieckiego tak nowo murów murowunych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wuwozienie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kastelana bełskiego ets pomierzane. Roku 1544 // *Przegląd bibliograficzno-archeologiczny*. — Т. 3. — Warszawa, 1882. — С. 11-30.

³⁴Maciej Strykowski. O początkach. — С. 516.

³⁵*Ibid.* — С. 549.

³⁶Тригорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). — Ереван, 1980. — С. 62.

³⁷Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. // *Український історико-географічний збірник*. — Вип. 1. — К., 1971. — С. 162.

³⁸Тригорян В. Р. История армянских колоний... — С. 62-63.

³⁹Lippomano H. Relacja o Polsce z r. 1575 // *Relacja nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690*. — Т. 1. — Berlin; Posnan, 1864. — С. 249.

- ⁴⁰ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Т. XVIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole, opisanie przez A. Jablonowskiego // Zródła dziejowe. — Т. XIX. — Warszawa, 1899. — S. 62.
- ⁴¹ Дячок О. Хроніст Алессандро Гваньїні. — С. 299.
- ⁴² Гваньїні Олександр. Хроніка Руської землі / Переклад з пол. Ю. Мицика за участю О. Дячка // Всесвіт. — 2000. — № 11-12. — С. 131.
- ⁴³ Там само. — С. 131.
- ⁴⁴ Zródła dziejowe. — Т. XIX. — S. 163.
- ⁴⁵ Сецинский Е. Замковая православия церковь в Каменце. — С. 484.
- ⁴⁶ Там само. — С. 484.
- ⁴⁷ Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши. — С. 226.
- ⁴⁸ Сецинский Е. Замковая православная церковь... — С. 484.
- ⁴⁹ Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. — Каменец-Подольский, 1895. — Вып. 7. — С. 5.
- ⁵⁰ Подградская Е. М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. — Кишинёв, 1980. — С. 34.
- ⁵¹ Сочинський В. Чужинці про Україну. — С. 43.
- ⁵² Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 54-55.
- ⁵³ Там само. — С. 54.
- ⁵⁴ Сичинський В. Чужинці про Україну. — С. 93-94.
- ⁵⁵ Czubinski J. Studia nad historyczna ikonografia wiodokow i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. — Krakow, 2000. — Т. 1. — S. 335.
- ⁵⁶ Lotusz A. Zamek w Sutkowcach na tle regularnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. Półrocznik VIII/1 (15). — Warszawa, 2001. — S. 163; Gruszecki A. Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamków na Podolu) // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury. Stuki Politechniki Wrocławskiej. — Wrocław, 1975. — No 9. — S. 131.
- ⁵⁷ Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі... — С. 99.
- ⁵⁸ Там само. — С. 99.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Наливайко Д. С Україна другої половини XVII ст. — С. 133.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Grabowskiej A. Oiczyznespominki. — Т. 2. — Krakow, 1845. — S. 194,203,207,230-231.
- ⁶⁵ Крикун М. Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — Т. 5. — К., 1993. — С. 228.
- ⁶⁶ Наливайко Д. С Україна другої половини XVII ст... — С. 134.
- ⁶⁷ Fer N. de. Vue de la ville Kamieniec-Podolski. — Paris, 1691.
- ⁶⁸ Калашніков В. М. Україна XVII ст. очима ірландського вченого. — С. 134.
- ⁶⁹ Там само. — С. 135.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною каменецким старостою. 1700. Сентября 16 // АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 569-583.

- ⁷³ Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii Wojskowości. — Warszawa, 1973. — Т. XIX. — Cz. 1. — S. 157.
- ⁷⁴ Ibid. — S. 158-159.
- ⁷⁵ Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України у збірках Вщня // Архітектурна спадщина України. - № 3. - Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. — К., 1996. — С. 35.
- ⁷⁶ Там само. — С. 36.
- ⁷⁷ Budzinska E. Jana Henryka Muntza podoroze malownicze po Polsce, Ukraine (1781-1783). - Warszawa, 1982. - S. 169-172.
- ⁷⁸ Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф. Деволана про діяльність на Півдні України // Архітектурна спадщина України. - № 3. - Ч. 2. - К., 1996. - С. 156.
- ⁷⁹ Там само. - С. 157.
- ⁸⁰ Степанів Я. Португалія, Іспанія та Україна // Україна. Наука і культура. - Вип. 25. - К., 1991. - С. 154.